

DOI:10.26104/NNTIK.2022.1.6.051

Акматалиев А.Т., Эркебаев Э.М., Калбердиева М.К.

АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАРДЫН СТРУКТУРАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРИ

Акматалиев А.Т., Эркебаев Э.М., Калбердиева М.К.

СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

A. Akmataliyev, E. Erkebaev, M. Kalberdieva

STRUCTURAL ELEMENTS MORAL VALUES

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Изилдөөнүн предмети болуп адеп-ахлактык баалуулуктар эсептелет. Изилдөөнүн максаты катары адеп-ахлактык баалуулуктардын структуралык элементтери кызмат кылат. Изилдөөнүн методдору: изилдөө процессинде системалык, тарыхый, формалдык-логикалык, абстрактуу, аналогиялык жана башка методдор колдонулду. Алынган натыйжалар: макаланын автору изилдөөнүн жүрүшүндө көрсөткөндөй, адеп-ахлактык дөөлөттөрдүн ажырагыс бөлүгү болуу менен моралдык нормалары алардын негизин түзгөн милдеттенме алардын инсан катары ыктыярдуу таанылышынын өбөлгөлөрү, жүрүм-турумдун зарыл линиясын тандоо эркиндигинин мүмкүнчүлүктөрүн камтышы менен айырмаланат. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу адеп-ахлактык баалуулуктардын структуралык элементтерин аныктоосунда турат. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси адеп-ахлактык баалуулуктардын структуралык элементтерин аныктоодо турат. Аталган тема боюнча изилдөөлөрдүн келечеги туурасындагы сунуштамалар: кийинки илимий изилдөөлөрдө адеп-ахлактык баалуулуктардын структуралык элементтерин кыйла кылдат изилдөө; адеп-ахлактуулук баалуулуктар системасы аркылуу коомдун адеп-ахлак системасынын маңызы, анын социалдык-тарыхый маанисин ачып берүү.

**Негизги сөздөр:** адеп-ахлактык баалуулуктар, структуралык элементтер, индивид, коом, идеал, формация, норма, принцип, идеал, коомдук бакыт.

Предметом исследования являются нравственные ценности. Целью исследования является изучение структурных элементов нравственных ценностей. Методы исследования: в процессе исследования использовались систематические, исторические, формально-логические, абстрактные, аналоговые и другие методы. Полученные результаты: как показывает автор статьи в ходе исследования, нравственные нормы, являющиеся составной частью нравственных ценностей, являются основанием для добровольного признания их личностями, свободы выбора правильного образа поведения. Научная ценность полученных результатов заключается в определении структурных элементов нравственных ценностей. Практическая значимость полученных результатов заключается в выявлении структурных элементов нравственных ценностей. Рекомендации о перспективах исследований по данной теме: более тщательное изучение структурных элементов нравственных ценностей в последующих исследованиях; раскрыть сущность нравственной системы общества, ее общественно-историческое значение через систему нравственных ценностей.

**Ключевые слова:** нравственные ценности, структурные элементы, индивид, общество, идеал, формация, норма, принцип, идеал, общественное счастье.

The subject of the research is moral values. The purpose of the study is to study the structural elements of moral values. Research methods: systematic, historical, formal-logical, abstract, analog and other methods were used in the research process. The results obtained: as the author of the article shows in the course of the study, moral norms, which are an integral part of moral values, are the basis

for their voluntary recognition by individuals, the freedom to choose the right way of behavior. The scientific value of the results obtained lies in the determination of the structural elements of moral values. The practical significance of the results obtained lies in the identification of the structural elements of moral values. Recommendations on the prospects for research on this topic: a more thorough study of the structural elements of moral values in subsequent studies; reveal the essence of the moral system of society, its socio-historical significance through the system of moral values.

**Key words:** moral values, structural elements, individual, society, ideal, formation, norm, principle, ideal, social happiness.

**Киришүү бөлүгү.** Адеп-ахлактык баалуулуктардын структуралык элементтери белгилүү бир иерархияны түзөт. Тарыхый-онтологиялык жактан адамдын өзүнүн адеп-ахлактык өнүгүүсүнүн туу чокусуна чыгуусу акырындык менен ишке ашкан: индивидди коомдун адеп-ахлак нормаларына киргизүүдөн баштап, алардын негизинде баалуулуктар, андан кийин татаалыраак семантикалык формациялар адеп-ахлактык идеалдын өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабында адеп-ахлак тарабынан иштелип чыккан жана бир адамда берилген бардык жакшы нерселерди өзүнө сиңирген эң жалпыланган дүйнө тааным концепциясы катары иштеп чыгууга чейин (моралдык түшүнүктөр, принциптер) калыптанган.

**Изилдөөчүлүк бөлүгү.** Ошону менен бирге белгилей кетүүчү нерсе, тандалган структуралык элементтер кыймылдуу, өнүгүп келе жаткан же регрессивдүү, алар системадагы позициясын өзгөртө алат. Эми келтирилген структуралык элементтердин анализине кайрылалы.

Моралдык нормаларынын баалуулук мүнөзү алардын аныктамасында да ачык байкалат: «Моралдык нормалары – коомдук аң-сезимде калыптанган туруктуу, түйүндүү моралдык баалуулуктардын жайгашуусу...» [1, 105-б.]. Моралдык нормаларда В.А. Василенко, «белгилүү бир түрдөгү аракеттердин жана мамилелердин баалуулук структурасы моделделет» [2, 146-б.].

Моралдык нормаларынын баалуулук негизи аларда туура жана туура эмес, жакшылык менен жамандык жөнүндө маалымат камтылып, аны жетекчиликке алуу менен адам адеп-ахлактык жүрүм-турумдун эң жакшы вариантын тандайт. Белгилүү бир өлчөмдү, инсандын жүрүм-турумунун алкагын белгилөө менен нормалар адамдык мамилелерди иретке келтирүүгө көмөктөшөт. Жалпы адамзаттык моралдык нормалары баалуулук мазмунунун өзгөчө тереңдиги менен мүнөздөлөт: өлтүрбө, уурдаба, калп айта, көрө албастык кылба, алсыз-

га, коргоочусу жокко жардам бер ж.б.у.с. айтсак болот.

Адеп-ахлактык дөөлөттөрдүн ажырагыс бөлүгү болуу менен моралдык нормалары алардын негизин түзгөн милдеттенме алардын инсан катары ыктыярдуу таанылышынын өбөлгөлөрү, жүрүм-турумдун зарыл линиясын тандоо эркиндигинин мүмкүнчүлүктөрүн камтышы менен айырмаланат.

Баалуулуктардын иерархиясынын кийинки элементи – бул объективдүү жана субъективдүү болушу мүмкүн болгон адеп-ахлактык баалоо. Баалоонун объективдүү жагы коомдук практика жана абстракттуу маанилер менен, субъективдүү жагы – баалоо субъектинин такыр башка мүнөздөгү муктаждыктары жана кызыкчылыктары менен аныкталат. Ушуга байланыштуу тигил же бул маанини баалоодо ар кандай деңгээлдеги адекваттуулук менен чагылдырылышы мүмкүн. Баалоо процессинде баалуулуктардын мааниси өтө олуттуу өзгөрүп, бурмаланышы мүмкүн.

Т.И. Пороховская, «баалоо процесси маалыматтын эки түрүн корреляциялоодон турат: баалоо предмети жөнүндө билим жана баалоо предмети, анын керектөөлөрү жана кызыкчылыктары жөнүндөгү билим. Бир жагынан, предметтин өзү аздыр-көптүр толуктугу менен чагылдырылышы мүмкүн, экинчи жагынан, муктаждыктар жана кызыкчылыктар да адекваттуу эмес, субъективдүү, бир жактуу чагылдырылышы мүмкүн» [3, 39-б.].

Ошентип, баалоонун баалуулуктарга дал келбестиги баалоо объектинин же муктаждыктардын жана кызыкчылыктардын, же бир эле учурда экөөнүн тең чагылдырылышынын толук эместиги, адекваттуу эместиги менен түшүндүрүлөт. Бирок, баа берүүнүн өзгөчөлүгү мында эмес: ой жүгүртүүнүн бирдей даражасы менен ар кандай адамдар үчүн баа ар түрдүү, ал тургай бири-бирин жокко чыгарышы мүмкүн. Бул баалоо субъектинин индивидуалдуулугуна, анын турмуштук тажрыйбасына, муктаждыктарына жана кызыкчылыктарына жараша болот.

Баалуулук системага баа берүүнүн көңүлгө аларлык шкаласы Ж.Гудечек тарабынан сунушталган. Биринчи шкала баа берүүлөр менен көрсөтүлөт, ага субъектин баалуулуктар системасына активдүү мамилеси кирет, ал баалуулуктарды интернационалдаштыруунун жогорку даражасында чагылдырылат. Экинчиси – адамдын баалуулуктарга болгон конформисттик мамилесин билдирген баа берүү, бул анын адеп-ахлактык баалуулуктарга ички ыңгайлашуусуз сырттан ыңгайлашуусу менен мүнөздөлөт. Үчүнчү шкала баа берүүлөрдөн турат, мында субъекттин баалуулуктар системасына кайдыгерлиги, анын кайдыгерлигинен, пассивдүүлүгүнөн жана адеп-ахлактык баалуулуктарга кызыгуусунун жоктугунан көрүнүп турат. Төртүнчү шкалада – терс баа берүүлөр, алар аркылуу индивиддин баалуулуктар системасына макул эместиги, аны сыңдоо, аны өзгөртүүгө умтулуусу байкалат. Бешинчи шкала баа берүүлөр менен көрсөтүлөт, алар субъектин баалуулуктар системасына анын ички жана тышкы

тануусуна негизделген активдүү каршылыгын туюндурат [4, 106-б.].

Ошентип, адеп-ахлактык баа берүү аркылуу, бир жагынан, субъектин болгон баалуулуктар системасына болгон мамилеси, экинчи жагынан, иш-аракеттин баалуулугун, инсандын жүрүм-турумун, алардын моралдык нормалар, принциптер, идеалдар менен шайкештигин аныктоо жөндөмү көрсөтүлөт.

«Баалуулук пирамидасынын» кийинки кадамын жалпылоонун эң жогорку деңгээлин билдирген моралдык түшүнүктөр ээлейт, алар жакшылык менен жамандыкты, адилеттүүлүктү, бакытты, жашоонун маанисин ж.б. адамдардын биргелешкен турмушунда адеп-ахлактык жалпы жана кеңири таралган айрым аспектилеринин көрүнүшү катары каралат. Жакшылык менен жамандык коомдук моралдык аң-сезимдин алгачкы калыптанган теориялык түшүнүктөрүнүн бири болуп калды. Адеп-ахлактык аң-сезимдин бул баалуулук түшүнүктөрү адамдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн жана мамилелердин чагылдырылышынын бир формасы болуп саналат жана тарыхый жактан өзгөрүп турат. «Жакшылык» түшүнүгү аркылуу актынын баалуулугун ачууга болот; «жакшылык» жүрүм-турумдун адеп-ахлактык максаты катары каралышы мүмкүн жана бул учурда ал иш-аракеттин мотиви катары иштейт; акырында, «жакшылык» (даанышмандык) адамдын моралдык сапаты да боло алат.

«Жакшылык» түшүнүгүнүн мындай эки ача аныктамасы адам жашоосунун бардык тарабына синген моралдык табиятынан келип чыгат. Жакшылыкка, белгилүү болгондой, ар дайым жамандык каршы турат, муну элдик даанышмандык тастыктайт: «Жакшылыксыз жамандык болбойт», ошондой эле грек философу Гераклиттин: «Жакшы да, жаман да бир» [5, 74-б.] деп айтканы бар.

Жакшылык менен жамандык башка моралдык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта – бакыт, абийир, милдетти адекваттуу түшүнүү мүмкүн эмес жана анын үстүнө адам жакшылык менен жамандыкты туура түшүнбөсө, жүрүм-турумдун актуалдуу принциптери боло албайт.

Жакшылык менен жамандыктын түшүнүктөрүнүн тарыхый өзгөрүлмө мүнөзүнө карабастан, алардын маңызы «жакшылыктын» тушунда кайсы убакта жана кайсы доордо болбосун, адеп-ахлактык, туураганга татыктуу болгон нерсени түшүнгөндүгүндө, ал эми «жамандыктын» карама-каршы маанисинде: адепсиз, айыптоого татыктуу [6, 130-б.]. Адамдардын иш-аракети коомдун моралдык нормаларына ылайык келсе жакшы, ал эми бул нормаларга карама-каршы келсе жаман деп бааланат.

Жалпы мүнөзгө ээ болгон дагы бир баалуулук түшүнүгү – адилеттүүлүк. Бул түшүнүктө абдан так эскерүү боюнча М.Н. Руткевич: «Адеп-ахлактык идея коомдо өкүм сүргөн моралга эмне туура келет, эмнеси туура келбей тургандыгы, адеп-ахлактык таанууга эмне татыктуу жана эмнеси туура келбестиги жөнүндө

аныкталат» [7, 127-б.].

З.А. Бербешкина тарабынан «адилеттүүлүк» түшүнүгүнө берилген аныктама кызыгууну жаратат, анда: «Бул инсандын же коомдук жамааттын укуктарынын жана жыргалчылыгынын таасиринин, талаптарынын даражасын, инсанга, коомго болгон талап коюучулук даражасын, реалдуулуктун адеп-ахлактык кубулуштары жана адамдардын иш-аракеттери белгилүү бир таптын же коомдун өнүтүнөн берилген экономикалык, саясий кырдаалга баа берүүнүн мыйзамдуулугун мүнөздөгөн моралдык аң-сезимдин түшүнүгү [8, 23-б.]. Бул аныктамада автор жалпысынан моралдык аң-сезимге мүнөздүү болгон «адилеттүүлүк» түшүнүгүнүн императивдик багытын баса белгилеген.

Аталган түшүнүк аркылуу адамдар коомдук турмуштун айрым кубулуштарынын, алардын түпкү таламдарын козгогон чечимдердин баасын аныкташат. Социалдык адилетсиздиктин фактылары, эгерде алар көп кайталанса, көңүл калууга, болгон реалдуулуктун акыл-эстүүлүгүнө ишенимди жоготууга алып келет. «Адилеттүүлүк» түшүнүгү менен элдер улуттардын тең укуктуулугун, жарандардын мыйзам алдындагы теңдигин ырастаган, инсандын гармониялуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзгөн, ага кеңири социалдык кепилдиктерди берген коомдун мындай структурасын бириктирет. Көрүнүп тургандай, бул түшүнүктүн айкын баалуулук аспектиси бар.

«Бакыт» түшүнүгү адам үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул кубулуштун көптөгөн аныктамаларынын ичинен анын «баалуулук» түшүнүгү менен байланышын баса белгилегенин тандап алдык. «Бакыт – бул баалуулук, адамдын жашоосундагы жакшылыктын өлчөмү, жеке адамдын жана жалпы болмуштун жеткилендигинин идеалы» [9, 63-б.].

«Бакыт» түшүнүгүн мүнөздөп жатып, адеп-ахлактык аң-сезимдин дээрлик бардык башка элементтериндей эле, анда да жеке жана социалдык аспектилерди бөлүп көрсөтүүгө боло тургандыгын белгилей кетүү керек. «Коомдук бакыт» дегендей элдин кенири массасынын жакшылыгы түшүнүктүү. Бул жагынан алганда ар бир мамлекеттин, өлкөнүн жана жалпы планетанын элинин бактылуулугу жөнүндө сөз кылууга болот. Ал эми адамзатка коркунуч келтирген нерселердин бардыгын эсепке албаганда, көбүнчө согуштардын, экологиялык кырсыктардын, эпидемиялардын ж.б.у.с. байланыштырышат. Жеке аспектиде «бакыт» көбүнчө жашоодон канааттануу катары түшүүгө болот.

Психологиялык көз караштан алганда, бакыт жашоодон канааттануу, жагымдуу таасирлер, адамдын позитивдүү маанайын баса турган байкаларлык кыйынчылыктардын жоктугу катары каралат. «Бакыттын» өзгөрүлмөлүүлүгү, үзгүлтүксүз өнүгүүсү жана адамдын өзү өркүндөтүлгөн кыймыл сыяктуу мүнөздөмөлөрдү камтыйт деп ойлойбуз. Ал кыялдар менен максаттарды ишке ашыруу үчүн уламдан-улам татаал мил-

деттерди коюу жолундагы адамдардын иш-аракети менен байланышкан. Мындай кыймылда адам өмүрүнүн кубанычы менен толуктугун түшүнөт жана сезет.

**Жыйынтыктоочу бөлүгү.** Демек, белгилүү болгондой, жашоо канааттандыруу үчүн анын мааниси болушу керек жана бул белгилүү бир максаттар менен чагылдырылган, ошондуктан эң жогорку максат катары эсептелген «бактылуулук» түшүнүгү «жашоонун маңызы» түшүнүгү менен түздөн-түз байланыштуу. Жашоо менен бакыттын маңызы пассивдүү ой жүгүртүүдө жана объективдүү дүйнө менен канааттанууда эмес, аны өнүгүп келе жаткан муктаждыктарга, ишмердүүлүккө ылайык өзгөртүүдө турат. Аристотель өз убагында «бактылуулук» түшүнүгүнүн бул өзгөчөлүгүнө көңүл бурган, ал бакыт эң жогорку рухтун касиетине шайкеш келген иш-аракеттерде толугу менен ачылат деп эсептеген жана мамлекеттин жашоосуна катышуу менен эмес, денелик ырахаттар, көңүл ачуу, бекер убакыт өткөрүү менен байланышкан. Аристотелдин пикири боюнча, адамдар окуу жана тырышчаактык менен бактылуу боло алышат [10, 303-б.].

Демек, биз караган «бактылуулук» түшүнүгүндө анын баалуулук жагы даана байкалат. Бактылуулуктун объективдүү негизи – бул жалпы ой жүгүртүүнүн жалпы формасы катары аталган кубулуштун натыйжасы болгон универсалдуу жакшылык.

#### Адабияттар:

1. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания [Текст]: опыт этико-филос. иссл. / А.И. Титаренко. - М., 1974.-278 с.
2. Василенко В.А. Мораль и общественная практика [Текст] / В.А. Василенко. - М.: МГУ, 1983. - 176 с.
3. Пороховская Т.И. Ценность и оценка в морали [Текст]: спецкурс / Т.И. Пороховская. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - 88 с.
4. Гудечек Я. Ценностная ориентация личности [Текст] / Я.Гудечек. / Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. - М., 1989.
5. Материалисты Древней Греции [Текст] / под ред. М.А. Дынника. - М.: Госполитиздат, 1955. - 239 с.
6. Философский словарь [Текст] / под ред. И.Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1986. - 590 с.
7. Руткевич М.Н. Диалектика и социология [Текст] / М.Н. Руткевич. - М.: Мысль, 1980. - 356 с.
8. Бербешкина З.А. Совесть и справедливость [Текст] / З.А. Бербешкина. - М.: Знание, 1987. - 40 с.
9. Нешев К. Этика счастья [Текст]: перев. с болг. / К.Нешев. - М.: Знание, 1982. - 64 с.
10. Аристотель. Сочинение [Текст]: в 4-х т. / Аристотель. - М.: Мысль, 1994. - Т. 4. - 830 с.
11. Акматалиев А.Т., Шарипова Э.К., Кедейбаева Ж.А. Кризис духовной сферы. / Бюллетень науки и практики. 2022. - Т.8. №4. - С. 560-566. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/77/68>
12. Акматалиев А.Т. Роль нравственного сознания в жизнедеятельности социума. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 3. С. 217-220.
13. Акматалиев А.Т. Духовный кризис в современном обществе и нравственность. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 1. С. 172-176